

Volksdiergeneeskunde samengebracht en verklaard door dierenarts Jaak Wouters (1966)

Deel 1: achtergronden en hulpmiddelen

J. Bouckaert

Museum Geschiedenis van de Geneeskunde, Het Pand, Onderbergen 1, B-9000 Gent

SAMENVATTING

Er wordt een overzicht gegeven van de volksdiergeneeskunde aan de hand van een boekje over dit onderwerp door J. Wouters, in eigen beheer gepubliceerd in 1966 in Wetteren, waar de auteur werkzaam was als practicus. Het bevat een rijke schat aan gegevens over de manieren waarop onze voorouders dierenziekten probeerden te behandelen of te voorkomen. Het gaat daarbij om elementen uit het christelijk geloof, gemengd met volksgeloof, heidense rituelen en overlevering. De talrijke natuurlijke behandelingen met planten gaan eveneens terug op heel oude kennis, onder andere te vinden in het bekende werk van de plantkundige Dodoens. De inhoud omvat tal van unieke gegevens door de auteur zelf verzameld in zijn praktijk en door zijn kennissenkring. Het werk is echter niet altijd logisch geordend en bevat dikwijls herhalingen bedoeld om de nadruk te leggen. De auteur volgt ook niet altijd de vooropgestelde indeling van de behandelde onderwerpen. Maar al bij al is het de moeite waard als een te bewaren en te raadplegen tijdsdocument.

Dit eerste deel bevat een korte ontleding van de inhoud en behandelt vooral de algemene grondslagen van de volksdiergeneeskunde zoals die door Wouters naar voor gebracht worden. In een tweede deel worden de aandoeningen per diersoort nader bekeken.

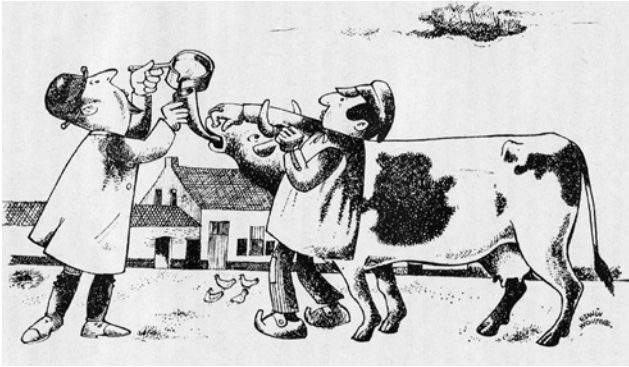
INLEIDING

In 1966 gaf Dr. Jaak Wouters (1896 - 1981) uit Wetteren in eigen beheer een uniek werkje uit over volksdiergeneeskunde. Het is geïllustreerd met enkele foto's en tekeningen van de hand van zijn zoon, striptekenaar Edwin Wouters, en bevat een register van de voornaamste medische planten tot na WO II gebruikt in de volksdiergeneeskunde. In voetnoten worden voor leken moeilijke woorden verklaard en wordt naar bronnen verwezen. Achteraan volgt een alfabetische lijst van de gemeenten waar de feiten of gebruiken werden vastgesteld of bij ondervraging opgetekend. De lijst gaat van Asse naar Wolvertem over Massemen en Wetteren. Ook volgt een lijst van de vermelde geneeskrachtige planten van aardrook tot wrattenkruid. Er wordt een verklaring gegeven van de verschillende benamingen van de organen en hun ziekten in verschillende streken, evenals de gebruikte middelen. Het werk bevat tal van unieke gegevens door de auteur zelf verzameld uit eerste hand. De inhoud is echter niet altijd logisch geordend en bevat dikwijls herhalingen bedoeld om de nadruk te leggen. De auteur volgt ook niet altijd de vooropgestelde indeling van de behandelde onderwerpen. Maar al bij al is het een waardevol te bewaren en te raadplegen tijdsdocument. Het hiernavolgende geeft de essentie weer van wat Wouters samenbracht over volksdiergeneeskunde.

BRONNEN

Wouters steunt voor zijn bevindingen op eigen ervaringen uit Brabant, vanwaar hij afkomstig was en uit de streek rond Wetteren in Oost-Vlaanderen, waar hij woonde en werkte. Tevens luisterde hij naar de verhalen van landbouwers en (oudere) dierenartsen uit deze streken en enkele van zijn collega's uit West-Vlaanderen en Limburg. Dit alles is waardevol om voor het nageslacht te bewaren, niet in het minst omdat het belang van de landbouw in honderd jaar sterk afgenomen is. In 1860 vertegenwoordigde deze 80% van de economische bedrijvigheid in Wetteren en in 1960 nog slechts 8%!

In de algemene inleiding (Deel I, p. 5-20) verwijst de auteur eerst naar de volgende belangrijke bronnen: "Dieren in de Volksgeneeskunst" door M. De Waal (zonder jaartal); artikelen in "Eigen Schoon" en "De Brabander" (tijdschriften voor geschiedenis en volkskunde); "Onze Heiligen in Kerk en Kapel", nr. 1. Bisdome Brugge en nr. 2. Bisdome Gent; "Den Lusthof voor het Cureren der Peirden" door Jacobus De Smet (Peirdenmeester te Borgerhout) 1685; "Toevlucht ofte Heylsaeme Remediën voor Allerhande Sieckten van Peerden", "Pieter Almanus Van Cour, Meester-Hoefsmid in 's Gravenhage, mitsgaders Kleine Tractaetjes van Medecijnen voor Koebeesten, Tot Gend bij Jan Gimblet", 1783; "Veenman's Agrarische Winkler

Figuur 1. Oraal toedienen van een geneesdrankje. Tekening in de typische stijl van Erwin Wouters, overgenomen uit 'Volksdiergeneeskunde' (1966).

Prins" (1964); het "Cruydtboek van Dodoens"; "Antieke Geneeskunde" van L. Elaut (1960).

BEGRIPPEN EN GENEESKUNDIGE GRONDSLAGEN

Vervolgens geeft Wouters een geschiedkundige verklaring van de oorsprong van diergeneeskunde van in de Oudheid tot recent. Hierbij zijn zes begrippen belangrijk (p. 5-6).

- (1) Het *instinct* of onbewust doeltreffend handelen (vb. likken van wonden door honden).
- (2) De *ervaring*, nu empirie of empirisme genoemd.
- (3) Het *animisme* waarin alle dingen bezielde zijn met goede en/of kwade geesten.
- (4) Het geloof in *signatura* of analogie met plantaardige, dierlijke en zelfs minerale producten.
- (5) Het geloof in de *sympathie* (mens, dier en plant kunnen aantrekkingskracht op elkaar uitoefenen).
- (6) De *magie* of toverkunst (witte magie: genezend; zwarte magie ziekmakend of onheil brengend).

Zoals in de humane geneeskunde werd ook bij dieren volgens de humoretheorie van Galenus frequent gebruik gemaakt van lavementen, purgaties, braakmiddelen en aderlatingen. Aderlating werd ook toegepast om kalveren met wit vlees te bekomen.

Daarnaast bestonden er nog enkele minder algemeen voorkomende praktijken uitgeoefend door kwakzalvers. Zo werden ziekten bij mens en dier ook door nijpen, wrijven of blazen verwijderd. Bepaalde beoefenaars van deze kunsten genoten zeer grote faam, zoals Drieske de Nijper uit St.Gillis-Waas, Battist de Wrijver uit Lede en Suske de Blazer uit Kontich. De optredens van deze kwakzalvers gingen niet zelden gepaard met een ware volkstoeloop.

De twee belangrijkste peilers waarop volksdiergeneeskunde uiteindelijk steunt, zijn het gebruik van natuurlijke middelen en het aanroepen van goede of het weren van kwaadwillige bovennatuurlijke machten. Bij dit laatste speelt het geloof in de bemiddelende rol van de heiligen een belangrijke rol.

LEER VAN DE UITERLIJKE GELIJKENISSEN

Het verband tussen een ziekte en het natuurlijk geneesmiddel berust op verschillende elementen. Een belangrijke categorie ontstond vanuit de 'Leer der Uiterlycke Gelijkenisse', de signatuurleer (*similia similibus curentur*, gelijken zullen gelijken genezen, de eigenlijke homeopathie). Deze werd vooral in de 15de-16de eeuw ontwikkeld, maar is veel ouder. Het principe ervan staat zowel in de Bijbel (Oud Testament, Sirach 38-4) als in de Koran vermeld: God of Allah heeft de planten zo geschapen dat ze de mens wijzen naar het gebruik ervan (*signatura rerum*: de betekenis van de dingen).

Volgende middelen werden dientengevolge aangevend (Figuur 1):

Naar de oorzaak van de ziekte: van paarden met maag- of darmwormen bijvoorbeeld vangt men de mest met wormen op, laat die drogen en geeft hem als fijngestampt poeder te eten.

Naar de naam van de ziekte: hondsroos tegen beten van razende of dolle honden, maretak tegen mare of nachtmerries.

Naar kleur: stinkende gouwe met geelachtig sap tegen geelzucht, planten met rood sap bij bloedarmoede.

Naar vorm of uiterlijk: speenkruid met bolvormige wortelknolletjes tegen aambeien, longkruid met longvormig blad tegen ademhalingsstoornissen en longziekten.

Naar de aard of natuur van een product: verbrand mensenhaar met honig gemengd tegen haaruitval, berenmest om zeugen bronstig te maken; ook het offeren van kleine, meestal wassen beeldjes van paarden, koeien en varkens (*ex voto's*) in kerken en bedevaartsoorden berust op deze zienswijze.

HOGERE MACHTEN

Veel oude geneespraktijken steunen mede op het geloof in hogere machten, goede krachten die door kwade worden tegengewerkt; de eeuwige strijd tussen goed en kwaad. Men vindt dit terug in alle culturen en bij alle volkeren doorheen de menselijke geschiedenis. Kwade hand, toverij, hekserij en duivels werden afgewend door bezwering, aflezing of overlezing, zegening, wijding, offergaven, bedevaarten, ommegangen, processie, etc. Vooral vanwege het gebrek aan kennis van de oorzaken van ziekten en onheil grepen de mensen naar hogere machten.

Diergeneesheiligen

Na de kerstening bad men tot God en zijn heiligen. Wouters behandelt ze in zijn hoofdstuk III 'Helpers in Nood'. De zogenaamde genees- en beschermheiligen

Tabel 1. De belangrijkste veeheiligen in onze streken.

Sint-Antonius Kluzenaar: tegen varkensziekten
Berlindis: beschermster van de koeien
Bernardus: tegen roos of bernardusvuur
Brigitta: tegen veeziekten, vooral runderen
Cornelius: beschermer van hoornvee (herkauwers)
Eligius of Elooi: patroon van de hoefsmeden en metaalbewerkers, beschermer van paarden
Genoveva: beschermer van kinderen (bij spruw) en dieren (met mond- en klauwzeer)
Gertrudis: tegen ratten, muizen en ander ongedierte
Hilarius (in Mullem): tegen mond- en klauwzeer (Mullem=muil)
Hubertus: tegen hondsdolheid, razernij of rabiës
Hyppolitus (Gr. hippos: paard): tegen paardenziekten
Isidoor: beschermer van de boeren, tegen duivenziekten
Joris (ridder drakendoder): paardenbeschermer
Lambertus: tegen lamheid bij mens en dier, vnl. bij varkens en hoenders
Laurentius: tegen branderige huidaandoeningen, brandwonden
Martinus (St.Maarten): beschermheilige van paarden (paardenprocessies)
Nicolaas van Tolentijn: beschermer van het vee (eten van Nicolaasbroodjes)
Pharaildis (Veerle): tegen pluimveeziekten
Paulus (is van z'n paard gevallen): paardenprocessies
Sint Pieters Banden: tegen lamheid (vrijmaken van banden)
Rochus: tegen pest en andere besmettelijke ziekten
Sebastiaan: tegen pest en andere besmettelijke ziekten
Ursmarus: tegen veeziekten, vooral in Wallonië
Wijen (Guido): patroon van het vee
Wivina: tegen alle veeplagen

gen werden voor mens en dier aanroepen bij ziekte en tegenspoed, of ter voorkoming ervan.

Sommige onder hen waren allround, vooral Onze Lieve Vrouw (O.L.V.). Men bad tot O.L.V. 'van Troost' of 'ter Nood Gods' bij allerhande rampspoed of tot O.L.V. 'van Bijstand' bij onvruchtbaarheid van mens en dier (Heist op de Berg).

De meeste 'gewone' heiligen waren min of meer gespecialiseerd (Tabel 1). De aanroeping van een bepaalde heilige voor een bepaalde aandoening kon gebaseerd zijn op zeer diverse grondslagen:

Gelijkenis van de naam van de ziekte of aandoening met de naam van de heilige

Cornelius (Fr. corne: hoorn) was bijvoorbeeld beschermer van het hoornvee; Lambertus werd aanroepen tegen verlamming.

Gelijkenis van de naam met de plaats van verering

In de gemeente Zulte tegen zilte of nat eczeem, in Mullem tegen mond- en klauwzeer (de 'muilplaag'), in Scheldewindeke (in het dialect Windeke) tegen windeieren!

Feit uit levensloop: doodsoorzaak, marteling of mirakel tijdens leven of na de dood van een heilige

Zo was er de H. Catharina van Alexandrië (gemarteld op een wagenwiel) tegen katrienewielen (huidschimmel) of andere ronde huidletsels, Laurentius (op rooster verbrand) tegen stekende huidaandoening of 'brand' en brandwonden, Elooi (edelsmid bij koning Dagobert, hakte bij een duivels paard een voet af om die te beslaan en zette er hem terug aan!), patroon van

smeden en hoefsmeden, Veerle (dode gans tot leven gewekt) beschermster van pluimvee, Antonius Kluzenaar (met varken als verpersoonlijking van duivelse wellust), beschermer van de varkens, Dymrna (onthoofd) tegen geestesziekten (bijvoorbeeld in Geel), Hubertus (hield razende wolf tegen) razernij.

Bij een onbekende pathologie of wanneer de juiste heilige niet bekend was, kon men terecht in de Diestse Allerheiligenkapel of in de Grote Kerk te Dendermonde bij de *onbekende Santen*.

Het offeren van dieren werd vervangen door het offeren van afbeeldingen ervan in metaal of bijenwas, de zogenaamde *ex-voto's*.

Voorchristelijke tradities

Tot de voorchristelijke tradities rekenen we de Romeinse en Keltische jaarcyclus en de voortzetting van heidense godenverering of gebruiken in verband daarmee na de kerstening van onze gewesten. Het kerkelijk jaar volgt de Keltische en Romeinse kalender met aangepaste feestdagen: Kerstmis bijvoorbeeld was het feest van het licht bij de Kelten of van de zon bij de Romeinen (Sol Invictus, de onoverwinnelijke zon). De meimaand of bloemenmaand, gewijd aan godin Flora, werd de Mariamaand. O.L.V.-Hemelvaart op 15 augustus was het feest van de Keltische oogstgodin. De geneeskrachtige plant sint-janskruid bloeit rond 21 juni, het feest van Sint Jan.

Ook het baden in een heilige bron, het drinken van of het zegenen met gewijd water behoren tot de voor-

Figuur 2. Staldeuren met geschilderde kruisen bij een boerderijtje in de Brandemanstraat in Laarne naast Wetteren. Ook de gekruiste bezems waren bedoeld om hekserij af te weren. Overgenomen uit 'Volksdiergeneeskunde' (ongedateerde foto, vermoedelijk genomen door Herman Wouters).

christelijke tradities. Het zijn praktijken die teruggaan op het oeroude geloof in de helende en zuiverende kracht van water.

Bedevoarten naar heilige plaatsen bestonden reeds in de Oudheid. De basilieken van Scherpenheuvel en van Halle werden gebouwd op plaatsen waar in de voorchristelijke tijd een heilige eik stond. Een eigenaardig geval was de 'Kattekapel' in Gyverinkhove (Alveringem) waar gebeden werd tegen kattenziekte.

Witte magie

Toverspreuken, bezweringformules en belezingen werden veelvuldig gebruikt door genezers van mens en dier zoals onder meer blijkt uit een manuscript in familiebezit (Bouckaert, 2005).

Ook traden sommige priesters en paters als duivel-bezweerders op om de kwade hand op te heffen in behekste stallen of weiden (i.e. belaagd door sterfte, het afwerpen van de vrucht, geen melk geven). De paters Augustijnen in Gent stonden bekend als Beestepaters. Men kocht er gewijde broodjes om aan de dieren te voederen. Bij de paters in Lier kon men gewijde rozenblaadjes bekomen om in veevoeder te mengen. Als bezweringformules werden het Johannesevangelie, het gebed tot Sint Antonius of het gebed van keizer Karel gebruikt (Bouckaert, 2005).

De ceremonie van het belezen of overlezen was aan duidelijke regels gebonden en kon slechts van man op vrouw (of omgekeerd) of van vader op oudste zoon overgedragen worden. Dit was aan strenge regels gebonden. De aflezer of overlezer moest alleen bij het vee in de stal gelaten worden. Hij mocht onderweg van huis naar de betoverde of behekste stal geen woord spreken. Er mocht nadien geen woord uitgesproken worden en de aflezer mocht niets aanrekenen (iets in zijn handen stoppen mocht wel ...). Behekste of betoverde stallen (i.e. getroffen door sterfte van het vee, het vroegtijdig afwerpen van de vrucht) konden door paters van de kwade hand verlost worden. Ook probeerde men door het aanbrengen of het schilderen van een kruis op de staldeur het onheil afwenden (Figuur 2). Sommige behekste plekken in weiden bleken plaatsen waar een dier gestorven aan miltvuur, begraven was. De door sporulatie lang overlevende bacterie was hier de oorzaak van de zogenaamde behekking.

Beschermende amuletten werden vervangen door medailles van heiligen. Pijn of ziekte werd overgedragen via kledingsstukken of voorwerpen naar het heiligenbeeld of naar een boom toegewijd aan een heilige. Dit was een toepassing van het sympathische principe.

BIBLIOGRAFIE

- Bouckaert J. (2005). Negentiende-eeuws manuscript over de behandeling van dierenziekten, uit het archief van de familie Bouckaert uit Waregem. *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur* 3, 226 - 251.
- Devriese L. (2011). Dr. Jaak Wouters: volksdiergeneeskunde. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 80, 37.
- Peeters K. (1946). Eigen Aard - Grepen uit de Vlaamse Folklore. Tweede druk. De Vlijt Antwerpen, pp. 542.
- Wouters J. (1966). *Volksdiergeneeskunde*. Uitgave in eigen beheer, Wetteren, pp. 164.